

Waarom De Holocaust Begon

Vandaag is het tachtig jaar geleden dat met de bevrijding van Auschwitz-Birkenau het einde begon van de Holocaust, de mensonterende, door mensen veroorzaakte ramp. Het roept de vraag op waar het begonnen is.

Ik ben geboren in 1959. Ik ben dus een kind van na de bevrijding. Daarnaast ben ik ook wat de joden noemen een tofelemoon, een katholiek, letterlijk vertaald: iemand van het oude geloof. Maar ik heb altijd van mijn Joodse vrienden begrepen dat dat begrip oude geloof spottend bedoeld is.

Wat daarvan zij, de liefde en betrokkenheid die ik voel voor respectievelijk bij de Joodse gemeenschap is altijd groot geweest, vooral door de op toenadering en gezamenlijkheid gerichte opvoeding van mijn ouders en een soortgelijke opleiding bij de jezuiten.

Maar zelf maak ik geen deel uit van die gemeenschap. En ook al ben ik van na de Tweede Wereldoorlog en dus niet joods of Sinti of Roma, toch is de grootste ramp en de grootste misdaad die in mijn leven is geweest, de Holocaust.

Het is de massale, industriële vernietiging van mensen van Joodse, Sinti of Roma afkomst, of met een LHBTI-achtergrond, of een handicap, of een communistische achtergrond - alleen maar vanwege dat ene persoonskenmerk, en nergens anders om.

Het industriële ziet daarbij niet alleen op de machinale, bijna fabrieksmatige wijze waarop mensen werden opgebracht en afgevoerd, en vervolgens geëxecuteerd in gaskamers of ondiepe kuilen, maar dat industriële zit ook in de roboteske manier waarop zovelen gehoor gaven aan de bevelen tot onmenselijk gedrag – ook al waren die menselijke robots slechts een radertje, en was hun handeling slechts een van vele aan de lopende band van de vernietigingsmachine.

Maar die mensen die meewerkten aan de Holocaust-machine waren niet a priori of louter robots.

Het waren mensen die voor het doel van de massamoord, hun menselijke trekken telkens tijdelijk

uitschakelden. In de BBC-documentaire *The Last Musician of Auschwitz* beschrijft een overlevende van het vrouwenorkest van dat concentratiekamp, hoe zij ook concerten voor de officieren moesten uitvoeren. De kampbewaarders en hun superieuren luisterden dan bewogen, de beruchte kamparts Josef Mengele had zelfs een verzoeknummer: “Träumerei”, van Schubert.

In de documentaire die vanavond op BBC 2 wordt uitgezonden, is schrijnend genoeg te zien hoe de verzamelde SS-officieren in het kamp met een glimlach van ontroering luisteren naar het kamporkest dat de negende van Beethoven speelt, kennelijk zonder enig benul van de boodschap die Beethoven in zijn onsterfelijke muziekstuk meegaf.

Ik wil maar zeggen, het waren geen puur sang gedrogeerde of van elke vrije wil beroofde arme zielen die de Holocaust voorbereidden, organiseerden en daadwerkelijk ten uitvoer brachten. In zijn onvolprezen boek *De zaak 40/61* laat Harry Mulisch dat op pijnlijke wijze zien met behulp van drie foto's

van Adolf Eichmann. Een foto laat Eichmann zien zoals hij was, een gelaat dat deels gegroefd was, en deels nog opmerkelijk ongerept. Maar vervolgens spiegelt Mulisch telkens een helft van het gezicht. Wanneer hij de gegroefde helft spiegelt, ontstaat ineens een aan twee zijden gegroefd gelaat, getekend door alle verdriet, schaamte, teleurstellingen en ellende: een getekend aangezicht.

Op een andere foto heeft hij juist de nog ongerepte helft van het gelaat gespiegeld. En wat we daar zien is een akelig, zeg maar rustig angstaanjagend strak, onaangedaan, emotioneel gezicht.

Het is alsof deze tronie altijd ongevoelig is geweest voor alles waar hij mee geconfronteerd was. Alles is aan hem voorbijgegaan zonder een indruk achter te laten. Was Eichmann inderdaad in zijn persoon net zo gespleten als in zijn gezicht? We kunnen er nu niet meer achter komen, in het tegen hem gevoerde proces beriep hij zich vooral op het gruwelijke, de mens ontluisterende motto: Befehl ist Befehl.

Het in aanzien gespleten gelaat van Eichmann is naar mijn oordeel de uiting van de mens die zijn geweten, fatsoen en beginselen van medemenselijkheid letterlijk opzij heeft gezet: weggeduwd naar de helft van het gezicht die wegkijkt. Het is de mens die onaangedaan uitvoert waarvan hij overtuigd is dat het beste is voor hemzelf, ongeacht wat het voor andere mensen betekent – maar vooral ook: ongeacht wat zijn gevormde ziel hem zegt.

Ik wil begrijpen waar en wanneer het is begonnen, dat ontmenselijken van zichzelf, of op zijn minst van de helft van zichzelf, dat ontkennen van de eigen ziel. Want daarin ligt naar mijn stellige overtuiging de voedingsbodem voor die grootste gruwelijke misdaad van de 20e eeuw, de holocaust.

Laten we even teruggaan naar de proloog, de voorbode ervan. In Duitsland, vooral daar, ontstond een giftig mengsel van bittere boosheid over de vernederende afloop van de Eerste Wereldoorlog, hevig anticommunisme, virulent antisemitisme – en tenslotte: crimineel anarchisme. Want veel van de

grondleggers van de nazipartij hadden criminele antecedenten. In verschillende geschiedkundige werken wordt met overtuiging beschreven dat destijds, bij De Nacht van de Lange Messen, ook kopstukken van de nazipartij meededen aan het moorden – zelfs de Führer zou er daadwerkelijk aan mee hebben gedaan. Het bevestigt de aard van dit geboefte dat zich op de politiek en het landsbestuur had gestort.

Het was een stel politieke opportunisten met overwegend criminele antecedenten dat de nazipartij aanvoerde, eind jaren 20 – en zij waren het ook die aan de andere kant van de onderhandelingstafel zaten met de zwakke politici die in 1932 de Weimar Republiek trachtten te besturen. In het tegelijk gortdroge en ijzingwekkende boek *Takeover* beschrijft de Amerikaanse historicus Timothy W. Ryback hoe de nazi's volkomen democratisch aan de macht kwamen - en vervolgens, vanuit één grondwettelijk rechtmatig verkregen machtspositie, door een aantal decreten een succesvolle staatsgreep konden plegen. Natuurlijk, ze werden geholpen door het faillissement

van de Duitse Republiek, maar ook door de ruggengraatloze politici, die voor democraten moesten doorgaan. En door de mogelijkheden die het democratische stelsel zo bood. Of, zoals Goebbels later zou zeggen:

“Das wird immer einer der besten Witze der Demokratie bleiben dass sie Ihren Todfeinden die Mittel selber stellte durch die sie vernichtet wurde.“

Natuurlijk, daarmee was de voorbode van de Holocaust eigenlijk al aan het overgaan naar het daadwerkelijke begin ervan: de nazipartij had immers de verkiezingen nu een paar keer overtuigend gewonnen, en er was dat virulente antisemitisme. Toch was die optelsom nog onvoldoende voor wat zich vanaf de tweede helft van de jaren 30 zou gaan voltrekken. Er was nog steeds een grote stroom mensen die niet op de NSDAP had gestemd, en die zich ook hadden kunnen laten horen. En er waren, toen de eerste tekenen van genadeloze Jodenvervolging zich al vanaf 1933 begon te uiten, vreemde mogendheden, andere landen, die hadden

kunnen ingrijpen – of op z'n minst signalen hadden kunnen afgeven. In het boek *In the garden of beasts* beschrijft de Amerikaan Erik Larson hoe het Amerikaanse Ministerie van buitenlandse handel via de Amerikaanse ambassade vooral aandringt op goede verhoudingen met de nazipartij, want de plannen die zij voor de economie zeggen te hebben, bieden tenminste nog enige kans op terugbetaling van de miljarden schulden aan de Verenigde Staten en Amerikaanse bedrijven. Zo worden de eerste rapporten met zorgwekkende beschrijvingen van Jodenvervolgung die Washington DC bereiken door het Foreign Department buiten het zicht van president Roosevelt gehouden en het duurt dan ook zeker tot het eind van de jaren 30 voordat de Amerikanen zich aanzienlijk kritischer gaan opstellen tegen het Führer-regime.

Maar toen was het eigenlijk al te laat. De volksmenners van de nationale socialisten hadden inmiddels grote delen van het Duitse volk meegekregen in de jacht op joden, Roma, Sinti, communisten, gehandicapten en iedereen over wiens

seksuele gerichtheid in de ogen van de nazi's ook maar enige twijfel kon bestaan.

Voor het ontstaan van een brand is een vuurdriehoek nodig, van zuurstof, brandstof en energie. De Nazi's hadden zelf de brandstof en de zuurstof geleverd, in de vorm van hun autoritaire heilsleer en het uitzicht op weer een machtig Duits rijk, wat heet: het Duizendjarige Rijk, en de Duitse bevolking leverde de energie.

De Kristallnacht, en dan bedoel ik ook de weken erna, gaf het momentum voor een aanzienlijke uitbreiding en versnelling van de Jodenvervolging.

De Kristallnacht vond plaats in de nacht van 9 op 10 november 1938. In heel Duitsland werden Joden en hun bezittingen aangevallen. Er werden 1400 synagogen in brand gestoken en gesloopt.[1] Ongeveer 7500 winkels en bedrijven van Joden werden vernield. Ook Joodse huizen, scholen, begraafplaatsen en ziekenhuizen moesten het ontgelden. Het werd de brandweer verboden de branden te blussen. Volgens eerste verslagen werden

tijdens de Kristallnacht 96 Joden op straat vermoord.[2] Ook in Oostenrijk en Sudetenland werden Joden aangevallen en hun bezittingen vernield. Meer recente onderzoeken stellen het aantal echter op meer dan 400 Joden die tussen 7 en 13 november vermoord of tot zelfmoord gedreven werden. Voegt men hierbij het aantal doden in de concentratiekampen waar direct na 10 november ongeveer 30.000 Joodse jongere en gezonde mannen werden opgesloten,[3] dan komt men bij een getal van meer dan 1400.

Het zichzelf massaal ontmenselijken door grote delen van de Duitse bevolking was toen al goed op gang gekomen. Joden, Roma, Sinti – ze hoorden er niet alleen niet bij, ze moesten gewoon weg uit de Duitse maatschappij. En daarmee was het begin van de Holocaust gegeven.

Waarom zijn mensen zo? Waarom laten we ons op zeker moment leiden door het slechte, waarom vergeten we vanaf een zeker moment wie we zijn,

waarom ontnemen we onze naaste ineens de status van medemens?

Het is de hoogmoed van de absolute, autocratische leider, waarin we meegaan – en waarin we zelf hoogmoedig worden.

En in die hoogmoed vinden velen van ons dat ze kunnen oordelen over het bestaansrecht van de ander - van anderen, zelfs van andere bevolkingsgroepen – en dat ze met een ontkenning van de samenleving die we met z'n allen hebben, van het maatschappelijk contract dat we met elkaar zijn aangegaan kunnen bepalen wie er niet in thuishoren, wanneer het erop aankomt.

Of het om migratie gaat of om wereldconflicten, het zijn grote groepen die zich mee laten sleuren door het verlokkelijke beginsel dat de rechtvaardiging van het eigenbelang rechtvaardigheid oplevert.

Maar zo is het niet. Integendeel.

Het is een pijnlijke vorm van zelfoverschatting, nee: van zelf-misvatting.

Rechtvaardig en waarachtig is Hij, staat in Deuteronomium 32:4.

En niet wijzelf, maar God maakt ons rechtvaardigen, zegt Paulus in Romeinen 3:24.

In een tijd waarin serieuze religies en doorwrochte geloofsleren in het rijke westen zijn weggezakt in de leefwereld van een groot deel van de bevolking, een tijd waarin mensen zich vooral laven aan goeroes, gebedsgenezers en geestverschijningen, kan zoiets als zijn verwijzing naar God alleen op onbegrip rekenen.

Maar God, of het Opperwezen, of hoe men het ook wil noemen, is hier vooral bedoeld als het alles omvattende beginsel dat boven ons staat: van de mens in een wereld die hij niet zelf geschapen heeft en waarin hij slechts één van de zeer, zeer velen is, zonder dat zich onder die zeer, zeer velen een uitverkoren bevindt.

Het is die relativering alleen, die ons in tijden van onrust en onzekerheid terug kan brengen bij ons menselijk geweten, en kan voorkomen dat er zich verschrikkingen tegen de medemenselijkheid kunnen voordoen.

Ik sta hier zo lang bij stil, omdat we moeten blijven beseffen dat de Wannsee-conferentie toen de Kristallnacht zich voltrok nog redelijk ver weg was.

Even ter herinnering:

De Wannsee-conferentie was een op 20 januari 1942 op uitnodiging van nazileider Reinhard Heydrich gehouden bijeenkomst van vijftien hoge naziambtenaren in de aan de Wannsee bij Berlijn gelegen Villa Marlier. Zij kwamen bijeen om te spreken over de uitvoering van een 'definitieve oplossing' voor het 'Jodenvraagstuk' (Endlösung der Judenfrage). De bijeenkomst begon om 12.00 uur en duurde minder dan twee uur. Het was achteraf misschien wel the finest hour van Adolf Eichmann.

Maar de conferentie vond plaats in een klimaat waar joden, Roma en Sinti al lang maatschappelijk ontmenselijkt waren – niet alleen in Duitsland, maar ook elders in door de Nazi's in Europa bezette gebieden.

Er is veel gezegd over de wetenschap die er vanaf ongeveer 1941 geweest moet zijn bij de geallieerde regeringen over het bestaan van de concentratiekampen - en vanaf 1942 over de inmiddels ingezette industriële vernietiging van mensen. Er is ook veel gezegd over de in sommige landen waaronder Nederland meegaande houding ten opzichte van de vervolging van joden, roma en sinti.

Het heeft de vervolging en vernietigingsmechanismen minder tegengehouden dan mogelijk was geweest. Maar mijn overwegingen vandaag staan daar niet bij stil. Voorop blijft staan dat grote delen van de Duitse bevolking – en ook kleine delen van de bevolking in een aantal bezette landen – denk bijvoorbeeld aan Frankrijk, met het gruwelijke bijeenjagen van joden in het Velodrome van Parijs -, dat het overgrote deel van

die bevolking inmiddels zijn geweten en beginselen had uitgeschakeld en als het ware hersenloos en zielloos en in een helaas groot aantal gevallen ook doordrenkt van haat hun eigen bijdrage leverde aan het verloop van de Holocaust. De vraag komt op of die haat, tegen Joden, tegen Roma, Sinti, homo's, communisten, gehandicapten, tegen alles wat in de ogen van de nazi's vreemd was, niet het begin van de Holocaust betekende.

Haat tussen mensen onderling is helaas van alle tijden. Maar het omzetten van haat in een brandoffer van hele bevolkingsgroepen is iets heel anders - en kan alleen ingegeven zijn door tot waanzin geworden hoogmoed.

Wie dat gezocht vindt wijs ik op het idee van de übermensch - het perspectief van waaruit de Nazi's keken.

Het nationaal-socialisme was een volledig op haat gebaseerde leer, maar wel een leer die veel mensen er toe bracht om hun gewetensvolle gezichtshelft af

te wenden van de wandaden en misdrijven en ook van hun eigen betrokkenheid daarbij.

Het voorkomen van misdaden tegen de menselijkheid verlangt daarom niet alleen dat we te allen tijde oplettend zijn voor haat gedreven, op intolerantie gebaseerde stromingen en daar tegen in gaan; het vergt ook dat we onze medeburgers consequent proberen af te houden om in zo'n haatleer mee te gaan; en het vereist tenslotte dat we ook zelf ons eigen gedrag voortdurend bevragen en laten bevragen door anderen.

We kunnen alleen door altijd kritisch te blijven op onszelf en ons eigen denken en handelen, de strijd aangaan met haat theorieën en onverdraagzame stromingen die zich tegen groepen richten en daarmee onze samenleving bedreigen en zelfs aantasten.

In zijn pamflet *Fascisme en populisme* geeft Antonio Scurati, schrijver over Mussolini aan dat – en ik citeer nu:

“...we ons de geschiedenis van de democratie wel toe [moeten] eigenen, weer actief deel [moeten] uitmaken van die geschiedenis die in haar hele verloop samenvalt met de strijd er voor.”

Een Holocaust is letterlijk een brandoffer. Hier waren het de Nazi's en hun misdadige aanhangers en Paladijnen die voor de zuurstof en de brandstof zorgden, maar het was de bevolking die in de vuurdriehoek voor energie zorgde. Dat moet wij ons altijd blijven realiseren.

Degenen die als slachtoffers van de Nazi's zijn geofferd, de onschuldigen die vermoord zijn voor het heil van de misdadige hoogmoed, gedenken wij. En het minste wat wij te hunner nagedachtenis kunnen doen is ons te verenigen tot één en te voorkomen dat er ooit zelfs maar een vuurdriehoek kan ontstaan.